

כוי כופחד כותנועות חכרתיות?*

מגמות ואתגרים עבור צה"ל

שרית טוביל¹, דוד רטנר²

פעילות אזרחית חוץ-ממסדית המכוונת להשפיע על המערכת הפוליטית, החברתית והתרבותית היא תופעה נפוצה במדינות רבות בעולם. את הליבה האידאולוגית והאופרטיבית של פעילות זו מהוות תנועות חברתיות: התארגנויות מצומצמות בהיקפן, אך רבות חשיבות. תופעת התנועות החברתיות לא פסחה גם על ישראל במשך כל שנות קיומה, אם כי פעולה משמעותית של תנועות חברתיות בישראל החלה בשנים 1970-1980. בחינת השינויים והמגמות בזירה זו לאורך השנים מלמדת על התעצמות יכולתן של התנועות החברתיות להשפיע על השיח החברתי בישראל, להיכנס לזירות של קבלת החלטות וקביעת מדיניות ולנהל מאבקים במדינה ובמוסדותיה, ובתוכם צה"ל.

מטרת המאמר הנוכחי היא לנתח את זירת התנועות החברתיות, תוך התמקדות בהבנת המשמעות של זירה זו עבור צה"ל. זאת, באמצעות בחינת השיח והפעולה החברתית של התנועות המרכזיות הפעילות כיום ורלוונטיות עבור צה"ל. בחינת ההתפתחויות בזירה זו לאורך השנים וניתוח מאפייני הזירה כפי שהתגבשה בשנים האחרונות מלמדים כי התנועות החברתיות הפועלות כיום מציבות בפני צה"ל אתגרים משמעותיים בשלושה היבטים: **ההיבט הראשון - דפוסי הפעולה הייחודיים** של זירת התנועות החברתיות המבחינים אותה מזירות פעולה חברתיות אחרות, שכן פעולתן של התנועות היא במהותה קולקטיבית, פומבית וחוץ-ממסדית.

ההיבט השני - התרחבות תוכני המחאה שמובילות התנועות החברתיות והבסיסים הערכיים והאידאולוגיים העומדים בבסיסה. באופן כללי, ניתן לסווג את התנועות החברתיות לארבע גישות כלליות כלפי צה"ל: התנגדות גורפת לצה"ל ולתפיסת הביטחון ("פציפיזם"), אידאולוגיית "ימין שמאל", גישת ה"תרומה לביטחון" וגישת ה"אדישות כלפי צה"ל וכלפי נושא הביטחון". כל אחת מעמידה בפני צה"ל קשיים ואתגרים שונים. **ההיבט השלישי - הזהות והמיקום החברתי של הפעילים בתנועות** והתגברות מעורבותם של יחידים וקבוצות מהמרכז הסימבולי של החברה הישראלית במחאה חוץ-ממסדית מאורגנת.

הקדמה

בנובמבר 2007 עתרה עמותת "אדם טבע ודין" לבית המשפט המחוזי בבאר שבע נגד התחלת עבודות הבנייה של עיר הבה"דים בנגב - כחלק מפעולה מאומצת של העמותה ושל תנועות איכות סביבה נוספות למנוע או לדחות את בניית המחנה החדש. בעתירה נטען שביעיות הסביבה במקום עלולות לפגוע בבריאות החיילים והאזרחים. בעקבות העתירה הורה בית המשפט לעצור את הבנייה

עד לאחר דיון בבית המשפט בנושא זה.

פעולת התנועות לאיכות הסביבה נגד הקמת עיר הבה"דים היא חלק ממגמת התרחבות פעולתן של תנועות חברתיות שונות בשנים האחרונות והפיכתה של זירת התנועות החברתיות למשמעותית עבור צה"ל. מלבד התנועות לאיכות הסביבה, ניתן להזכיר תנועות והתארגנויות חברתיות נוספות - תנועת "ארבע אימהות" שפעילותה נתפסה כדיון הציבורי כמרכיב משמעותי בהחלטה על יציאת צה"ל מלבנון בשנת 2000; תנועות המילואים שפעלו לשיפור התגמולים הניתנים למשרתי המילואים ולעיצובו מחדש של מודל המילואים; תנועת "פרופיל חדש" הפועלת נגד השימוש בפתרונות צבאיים ולמען "אזרח החברה הישראלית" ועוד.

התרחבות הפעולה המאורגנת מול צה"ל מהווה חלק מהתפתחותה של מחאה והשפעה פוליטית מחוץ לפוליטיקה הממוסדת. במסגרת התפתחות זו תנועות חברתיות, התארגנויות ועמותות שונות מבקשות לקדם שינוי או להשפיע על השיח החברתי בישראל ועל קביעת

* החוקרים מודים לעמיתיהם בענף מחקר על הערותיהם המועילות והמאירות, ובמיוחד לסא"ל יהודית שר, לסא"ל הדס בן אליהו ולמיכל שביט על תרומתן הרבה לגיבוש ההבנות והתובנות בעבודה זו.

1 שרית טוביל חוקרת בפרויקט צבא-חברה בענף מחקר במרכז למדעי ההתנהגות, צה"ל

2 דוד רטנר שימש כחוקר בפרויקט צבא-חברה בשנים 2006-2000.

גם על ישראל, גם אם בהיקף מצומצם יותר, ובמשך שנות קיומה פעלו בה תנועות חברתיות לא מעטות אשר השפיעו על המערכת הפוליטית, על מנגנוני המדינה, ובין השאר, גם על כוחות הביטחון וצה"ל.

פעולה משמעותית של תנועות חברתיות בישראל החלה בשנות ה-70 של המאה העשרים. ניתן לסמן את מה שנתפס ככישלון המערכתי של מלחמת יום הכיפורים כנקודה מרכזית שבה התערער האמון במערכת, והחלה לעלות התפיסה של פעולה קולקטיבית חוץ-ממסדית כחלופה (אלטרנטיבה) ראויה ולגיטימית. ה"סוגנית" הראשונה של פעילות המחאה הייתה אוהל המחאה של מוטי אשכנזי, קצין במילואים שמחה על ה"מחדל" של מלחמת יום הכיפורים. לאחר מכן, בתוך שנים מספר החלו לפעול שתי התנועות החברתיות ה"קלאסיות", "גוש אמונים" ו"שלום עכשיו". הן עתידות להשפיע באופן מהותי על החברה ועל המערכת הפוליטית בישראל ולהפוך את הפעילות החוץ-ממסדית לדרך פעולה לגיטימית ובעלת השפעה. משנות ה-70 של המאה העשרים ועד ימינו חלה עלייה של ממש במספר התנועות וההתארגנויות החברתיות הפועלות בישראל ובמגוון הנושאים והתחומים שבהם הן מבקשות לקדם שינוי ולהשפיע על מדיניות. אם בשנת 1982 פעלו 3,000 ארגונים ועמותות בלבד, הרי שהיום רשומות בישראל קרוב ל-30 אלף עמותות (בן-אליעזר, 1999).

את התגברות הפעולה ואת יכולת ההשפעה של תנועות חברתיות בישראל ניתן לייחס במידה רבה להתפתחותה של תפיסה ליברלית בחברה הישראלית, לצד התפיסה הקולקטיביסטית. בתפיסה הקולקטיביסטית המסורתית (והדומיננטית עדיין), המוסדות הציבוריים הם ביטוי לרצונותיו ולצרכיו של הקולקטיב (ולפיכך גם לאלו של כל פרט ופרט). לפיכך כל טענה או השקפה שלו אמור הפרט לבטא ב"צינורות המקובלים", כשהוא מתייצב מול המערכת כפרט. לעומת זאת, התפיסה הליברלית דוגלת בצמצום מרכזיות המדינה ומוסדותיה ובהגבלת מעורבותם בספירה הציבורית ובחיי יחידים. בהתאם לכך, התפיסה הליברלית מקנה לגיטימציה גבוהה לפעילות חוץ-ממסדית הקוראת תיגר על כללי המשחק ועל היעדים הקולקטיביסטים, כפי שמגדירים המדינה ומוסדותיה. היא מקדמת בברכה את תביעתן של תנועות והתארגנויות חברתיות למימוש אינטרסים ותפיסות עולם פרטיקולריים ואת ניסיון להשיג השפעה ולקחת חלק בקבלת החלטות בנושאים חברתיים שונים.

בטרם נעבור לסקירת פעילות התנועות החברתיות בישראל לאורך השנים ולבחון את השלכותיה של זירה זו עבור צה"ל, נבקש להציג המשגה תיאורטית שתסייע לנו בהבנת הזירה.

רבים מן המחקרים העוסקים בתנועות חברתיות, מציעים הגדרות למושג "תנועה חברתית", באופן שיסייע להבחין אותה מתופעות אחרות, כגון מפלגות פוליטיות, קבוצות לחץ ואינטרס, ארגוני אלימות וטרור ועוד. מעבר לוויכוחים הרבים סביב הנושא בספרות, ניתן לחלק כמה מאפיינים הזוכים להסכמה (יחסית) רחבה:

מדיניות בנושאים שונים; זכויות אזרח, שמירה על איכות הסביבה, שוויון מגדרי, צמצום פערים כלכליים-חברתיים ועוד. בשנים האחרונות גדל מספרן והיקף פעילותן של התנועות החברתיות, מתרחבים הנושאים שבהן הן עוסקות, ובנוסף הן משכללות תדיר את דרכי פעולתן. בזיקה לכך אנו עדים להתעצמות היכולת שלהן להיכנס לזירות של קבלת החלטות וקביעת מדיניות ולנהל מאבקים נגד המדינה ומוסדותיה, וצה"ל בכללם.

התפתחויות אלו מעמידות לפני צה"ל אתגרים ייחודיים להתמודדות הן עם פעולת התנועות והן עם הטענות והתביעות שהן מציבות בפניו. חלק מהתנועות וההתארגנויות הרלוונטיות עבור צה"ל (ושיידונו במאמר זה) פועלות ישירות מול צה"ל ומבקשות להשפיע על דפוסי פעולתו. אחרות אינן פועלות ישירות מול צה"ל, ויש ביניהן אף כאלו שפעולתן אינה קשורה ישירות לנושאי צבא וביטחון, אך גם להן השפעה על השיח החברתי המתקיים ביחס לצה"ל, ומכאן גם על הדימוי שלו בחברה הישראלית, על מעמדו, על מבנהו ועל היבטים שונים של פעולתו.

מטרת הנאמר הנוכחי אפוא היא לנתח את זירת התנועות החברתיות, תוך התמקדות בהבנת המשמעויות של זירה זו עבור צה"ל. בעבודה נאפיין את זירת התנועות החברתיות, כפי שהתגבשה בשנים האחרונות, באמצעות בחינת השיח והפעולה החברתית של התנועות המרכזיות הפעילות כיום ורלוונטיות עבור צה"ל. בחלקו הראשון של המאמר נניח את התשתית התיאורטית לניתוח זירת התנועות החברתיות בישראל ולמשמעויותיה עבור צה"ל. בהמשך נציג סקירה היסטורית קצרה של התפתחות זירת התנועות החברתיות לאורך שנות קיומה של המדינה. לבסוף, ננתח את הדפוסים הארגוניים ואת דפוסי הפעולה של התנועות המרכזיות הפועלות כיום, את תוכני הפעולה, את הבסיס הערכי והאידיאולוגי שלה ואת הזהות החברתית-הקבוצתית של הפעילים בתנועות. נבחן את האתגרים הייחודיים שכל אלו מעמידים לפני צה"ל, ונציע עקרונות להתמודדותו של צה"ל עם מאפייני הפעולה הייחודיים של זירת התנועות החברתיות.

תנועות חברתיות - מבוא

פעילות אזרחית חוץ-ממסדית היא תופעה נפוצה במדינות רבות מהמהפכה הצרפתית בשלהי המאה ה-18. פעילות כזו התקיימה נוסף על הפעילות הפוליטית הממוסדת, ובמקרים רבים הביאה לשינויים מפליגים במערכת הפוליטית, החברתית והתרבותית במדינות שבהן התרחשה. את הליכה האידיאולוגית והאופרטיבית של הפעילות היוו תנועות חברתיות: התארגנויות מצומצמות בהיקפן, אך רבות חשיבות.

תקופת הפריחה של התנועות החברתיות במערב הייתה (עודנה, למעשה) התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה. תקופה זו התאפיינה בפריחה ובהתרחבות עצומה של תנועות חברתיות, בייחוד בארצות המערב³. תופעת התנועות החברתיות לא פסחה

בשנים אלה ניתן, ככל הנראה, לזהות התארגנות אחת בלבד אשר ניסחה את עקרונותיה ואת תביעותיה אל מול צה"ל ישירות: "הועד לסרבנות מצפון". תנועה זו הוקמה בשנת 1947 ופעלה בהפסקות עד אמצע שנות ה-70, ומלבד קריאה לפציפיזם חסר פשרות, היא גם שללה לאומיות יהודית, ולפיכך את האופי היהודי של מדינת ישראל (אפשטיין, 1999). גודלה של תנועה זו לאורך כל שנות פעילותה לא עלה על עשרות אחדות של אנשים, ומלבד מספר מקרים של סרבנות בפועל, אשר עוררו הד ציבורי, היא לא הצליחה להגיע לתודעה ציבורית, ונתפסה כתנועה שולית שבשולית.

מספר התארגנויות נוספות ניסו לפעול בשנים הראשונות להקמתה של המדינה במטרה לשנות את אופייה ("מלכות ישראל", "ברית הקנאים"). תנועות אלה ביקשו לפעול בדרכים אלימות, אולם פעילותן נוטרלה ע"י כוחות הביטחון בשלבי ההתארגנות הראשונים.⁴

1967 - 1982 התנועות האידאולוגיות הגדולות

התקופה שבין תום מלחמת ששת הימים לבין מלחמת לבנון הראשונה התאפיינה בפריחה מסוימת של תנועות חברתיות בישראל, ובעיקר בעליית שתי תנועות חברתיות מרכזיות שעתידות להשפיע באופן מהותי על החברה ועל המערכת הפוליטית בישראל: "גוש אמונים" ו"שלום עכשיו".

תנועת "גוש אמונים" התפתחה מקרב חניכי הרב אברהם יצחק קוק ב"ישיבת הרב". חברי ההתארגנות ראו במלחמת ששת הימים מאורע היסטורי בעל מאפיינים משיחיים (פייגה, 1995). הם הציעו שיח הגמוני חלופי אשר קסם לחלקים רחבים באוכלוסייה, שיח שהתבסס על הרחבת גבולות המדינה, הרחבת מפעל ההתיישבות והתחברות מחודשת למקורות ההיסטוריים של העם היהודי. חברי התנועה פעלו באמצעות התיישבות בשטחי יש"ע, ובמקביל פעלו באמצעות הפגנות, צעדות ולובי פרלמנטרי. במקביל לדרישה לסיפוח שטחי יש"ע ורצועת עזה, הם פעלו גם נגד הנסיגה מסיני. בשנים 1977 - 1982 התנועה עברה מיסוד, והתפצלה לשני גופים עיקריים: אמנה, הגוף המיישב, אשר פעל לקידום ההתנחלות האינטנסיבית בשנים אלה, ומועצת יש"ע, הגוף הפוליטי.

תנועת "שלום עכשיו" התארגנה בעקבות "מכתב הקצינים" אשר שוגר לרה"מ מנחם בגין בשנת 1978, ובו ביקשו החותמים, קציני צה"ל במילואים, "למצות את הסיכוי שנפתח להשגת השלום בעקבות זימת סאדאת". במקביל למאבק התמיכה בנסיגה מסיני, נאבקו חברי התנועה בהקמת התנחלויות ובהרחבתן, עניין הנמצא על סדר היום של התנועה גם כיום. את רמת השיא בפעילותה ואת ההשפעה הציבורית הרבה ביותר רשמה התנועה במהלך מלחמת לבנון הראשונה, ובייחוד בהפגנה שהתנועה ארגנה לאחר הטבח בסברה ושתילה. הפגנה זו שזכתה לכינוי "הפגנת ה-400 אלף, יצרה לחץ ציבורי גדול על המערכת הפוליטית, ובעקבותיה הוקמה "ועדת כהן" אשר מסקנותיה זעזעו את המערכת הפוליטית ואת צמרת צה"ל.

תנועות חברתיות מתארגנות "מלמטה", מתוך החברה האזרחית, והן פועלות אל מול המדינה וארגונים רשמיים אחרים. מאפיין זה מבדיל תנועות חברתיות מהתארגנויות ממונות או התארגנויות "מטעם".

תנועות חברתיות שומרות על **נסגרות**, על **אוטונומיה** ועל **מערכת תפיסתית-אידאולוגית** יציבות יחסית לאורך זמן, דבר המבחין אותן מהתארגנויות ספונטניות וממחאה ציבורית המונית.

תנועות חברתיות, בשונה מקבוצות לחץ, שמות לעצמן כמטרה להביא ל**ידי שינוי חברתי בעל השפעה כוללת**, ולא רק לשפר את מצבם של חברי הקבוצה עצמה.

במאמר זה נבקש, כאמור, לבחון תנועות חברתיות בישראל לאורך השנים, תוך התמקדות בקשרים שלהן עם צה"ל ועם מערכת הביטחון או בהשפעותיהן עליהם. על מנת לבחון את השדה המורכב של תנועות חברתיות בישראל דרך אספקלריה זו, עלינו להגדיר לאיזה סוג של תנועות חברתיות נתייחס כאן, תוך שקלול אלמנטים המוסכמים בספרות כמדגירים תנועות חברתיות, ומבחינים אותן מסוגים אחרים של התארגנויות.

במסמך זה, אם כן, נגדיר **תנועה חברתית** באופן הזה:

התארגנות שמקורה בחברה האזרחית (ולא יוזמה "מלמעלה"), ששומרת על **אוטונומיה** (גם אם בסופו של דבר נטמעת בגורמים ממוסדים), ממשיכה לפעול **לאורך זמן**, זוכה למידה כלשהי של **הד ציבורי** ובעלת רלוונטיות או **ממשק בלשה עם צה"ל**.

הגדרה זו תסייע לנו לזהות את התנועות החברתיות הרלוונטיות אשר פעלו אל מול צה"ל לאורך השנים.

תנועות חברתיות בישראל - סקירה היסטורית⁴

1948 - 1967: מערכת פוליטית הגמונית

התארגנויות אזרחיות חוץ-ממסדיות התקיימו ופעלו בחברה הישראלית עוד בתקופת היישוב (למשל, "ברית הבריונים", "הועד לגיבוש הנוער העברי", "ברית שלום", "בני בנימין"). אולם, רובן ככולן, ובעיקר הבולטות והמרכזיות שבהן התמסדו בשנות ה-30 של המאה העשרים, וביתר שאת לאחר 1948, והפכו לחלק מן המערכת המדינתית-פוליטית.

בספרות המחקרית מקובלת הטענה כי עד מלחמת ששת הימים כמעט שלא פעלו בישראל תנועות חברתיות חוץ-ממסדיות. שפרינצק (1995) מגדיר תקופה זו כמתאפיינת בדומיננטיות מוחלטת של המערכת הפוליטית הממוסדת. בתוך פעילות חוץ-פרלמנטרית דלילה זו גם לא נמצאו כמעט קולות שהתייחסו בצורה כזאת או אחרת לצה"ל או למערכת הביטחון, ושערערו על מעמדו המרכזי של צה"ל בחברה ועל הפרקטיקות שבהן הוא נוקט.

האלה נמנו גם תנועות אשר התייחסו ישירות לצה"ל, והציגו מחאה אינסטרומנטלית המכוונת להשפיע על פרקטיקות שונות שצה"ל נוקט, ומנותקת מהשאלות האידאולוגיות הרחבות המאורגנות על ציר של "ימין-שמאל" (רטנר ושביט-פרדקין, 2005).

הגל הראשון של תנועות מסוג זה היו התארגנויות של הורים שכולים שהתארגנו במחצית הראשונה של שנות ה-90. תנועות אלה התמקדו בשני נושאים עיקריים: חקירת תאונות האימונים בצה"ל ודפוסי ההנצחה של הנופלים. העיסוק בתאונות האימונים היה פועל יוצא של ריבוי ותכיפות של התאונות בראשית שנות ה-90, עם מקרים כגון "דולטת הרשת" (יולי 1991), "אסון הכבל" (אוגוסט 1992), "מכת החום" (אוגוסט 1992) ו"צאלים ב'" (נובמבר 1992). ההורים דרשו מצה"ל וממערכת הביטחון לנהוג עפ"י נורמות שאמורות להיות נהוגות במגזר הציבורי בכללותו: אחריות אישית, שקיפות ארגונית, למידה ארגונית ואתיקה ניהולית (דורון ולבל, 2001). בנוסף, דרשו חלק מתנועות ההורים לשנות את עקרון האחידות בהנצחה של צה"ל ולאפשר תוספות ושינויים אישיים.

התנועות האידאולוגיות אף הן לא חדלו מלפעול במהלך שנות ה-90, בעיקר בשאלת השטחים. משמאל למפה הפוליטית המשיכה לפעול תנועת "שלום עכשיו", ואליה התווספו התארגנויות רבות בשלבים שונים של מיסוד - "האם החמישית", "היום השביעי" "החץ-הפרדה חד-צדדית" ועוד. מימין המפה הפוליטית פעלו התארגנויות שונות נגד מה שנתפס בעיניהן כוויתורים מדיניים לרשות הפלסטינית, בעיקר בהקשר של הסכם אוסלו ובעניין דיונים אודות פינוי התנחלויות ומאחזים. נראה כי מבחינת תוכני המחאה אין בתנועות אלו חידוש לעומת התנועות האידאולוגיות הגדולות. אולם, לריבוי התנועות וההתארגנויות יש משמעות מבחינת גיוון ודפוסי הפעולה ובחיינית ההד הציבורי הניתן לטענותיהם ולפעולתם. תנועה אידאולוגית "שונה", אשר חרגה מהדיון העיקרי בפוליטיקה הישראלית סביב עתיד השטחים הייתה תנועת "ארבע אימהות". התנועה הוקמה בשנת 1997 (לאחר אסון המסוקים) במטרה להביא ליציאת צה"ל מלבנון, מתוך תפיסה כי אין תכלית, ואין תועלת בפעילות של צה"ל בלבנון. בניגוד לדימוי הציבורי שנוצר להן, חברות התנועה מעולם לא תמכו בסרבנות שירות. התנועה זכתה לחשיפה תקשורתית רבה בעיקר בשל השימוש של חברותיה באימהות כאמצעי סימבולי לקידום השקפה ביטחונית, ובסופו של דבר, פעילותה נקשרה בתודעה הציבורית עם ההחלטה על יציאה מלבנון.

גם מקומן של תנועות הסרבנות המצפוניות לא נפקד ממפת התנועות של שנות ה-90. הבולטת והמעניינת שבהן היא תנועת "פרופיל חדש" שנוסדה ב-1998 ובה עשרות פעילים ברחבי הארץ. מטרתה העיקרית היא "הקטנת השפעתו של הצבא על החברה" מתוך תפיסה כי למרכזיות הביטחון ולמעורבות צה"ל בחברה הישראלית יש מחירים חברתיים. בהתאם לכך, התביעה המרכזית שמציגה התנועה היא ביטול גיוס החובה והחלת שירות אזרחי בישראל, והיא

כאמור, שתי תנועות אלה לא התייחסו ישירות לצה"ל, אלא ביקשו להציג חלופה למדיניות הביטחונית הכוללת של מדינת ישראל בשטחים. מבחינת השירות בצה"ל, שתי התנועות האלה הציגו לאורך השנים נאמנות לשירות, ורבים מחבריהן שירתו כקצינים וכלוחמים בצה"ל. אולם למרות תמיכתן הבלתי-מסויגת וההזדהות של תנועות אלה עם צה"ל והאתוס הביטחוני, הן פתחו פתח לפעילות של תנועות חברתיות אשר ניסו בהמשך לערער ישירות על מדיניותו ועל פעילותו של צה"ל, ואף ינקטו בפרקטיקה של סרבנות שירות. מבחינה היסטורית, לשתי תנועות אלה נודעה חשיבות רבה בהמשך משום שהן ציירו את קווי המתאר של פעילות רוב התנועות החברתיות בישראל עד היום, הן מבחינת דפוסי פעולה - פומביות הפעולה, הפגנות ההמונים, הלובי הפוליטי; ובעיקר מבחינת תוכני השיח הפוליטי הממסדי והחץ-ממסדי, אשר יתמקם ברוב המקרים על הציר של ימין-שמאל.

1982 - 1992: ריבוי תנועות "ימין-שמאל", ראשיתה של סרבנות סלקטיבית

מלחמת לבנון הראשונה הייתה אירוע מפתח, אשר הוציא מן הכוח אל הפועל את פעילותן של תנועות חברתיות נוספות, אשר קראו תיגר על מדיניות הביטחון של המדינה. הבולטות שבהן היו "די לכיבוש", "השנה ה-21", "קו אדום" ו"נשים בשחור" - כולן תנועות פעילות ובעלות אימפקט ציבורי, ונטועות לחלוטין בתוך ציר הוויכוח של ימין-שמאל. בין תנועות אלה, החלה לפעול תנועה אחת בעלת משמעות מיוחדת מבחינת צה"ל: תנועת "יש גבול". חברי תנועה זו, לראשונה בתולדות המדינה, סירבו באופן סלקטיבי להתייצב לשירות בצה"ל, לא מטעמי מצפון ופציפיזם כללי, אלא על מנת לקדם תפיסה ביטחונית-פוליטית חלופית לזו של הממשלה. בסה"כ, דיווחים שונים מצביעים על מספר של 150-180 סרבנים במלחמת לבנון הראשונה אשר רובם סירבו לשרת בפעילות בלבנון שנתפסה בעיניהם כלא-לגיטימית וכסותרת את אתוס "מלחמת האין ברירה", אך לא הביעו התנגדות לשירות בצה"ל בכללותו. במקביל, בסוף שנות ה-80 ועד אמצע שנות ה-90 המשיכו לפעול תנועות אשר ערערו באופן כללי על מדיניות הממשלה, אך לא הציגו טענות ישירות כלפי צה"ל, כדוגמת "שלום עכשיו", "גוש אמונים" וממשיכות דרכן: "הורים נגד שתיקה", "די לכיבוש", "היום ה-21", "משמאל, ו"זו ארצנו", "תנועת אמונים" - מימין (למרות שהיקף הפעילות בתנועות חברתיות מן הימין היה מצומצם בהרבה משנדרשם בשמאל).

1992-1999 - מנחמה פוליטית לזירה מגוונת ומורכבת
בעוד הדיון הפוליטי בשנות ה-70 וה-80 התמקד ברובו סביב הציר האידאולוגי של "ימין-שמאל", הרי ששנות ה-90 סימנו את ראשיתה של מגמת שינוי, כאשר החלו להתארגן תנועות רבות אשר התמקמו, מבחינה אידאולוגית מחוץ לציר זה. עם התנועות

הטייסים והמטכ"ליסטים.

בנוסף, בשנים אלו, ובעיקר בשנות העימות המוגבל, החל גל חדש של תנועות אשר הציגו ביקורת פרופסינולית כלפי צה"ל - תנועות המילואים. התנועות הבולטות היו "פורום המג"דים והמח"טים"⁸, תנועת "התעוררות", "בלת/טם", "מילכוד 2001" ו"פורום החפ"שים". חברי תנועות אלה כללו גרעינים של כמה דוברים מרכזיים ועוד כמה מאות פעילים ברחבי הארץ. התשתית המיידית להקמתן של התנועות הייתה הפעילות המבצעית של צה"ל בתקופת העימות המוגבל והשתתפותם הרבה של משרתי המילואים במסגרתה, לאחר תקופה שבה הוקל משמעותית נטל השירות במילואים. לכך התווספה תחושת חוסר השוויון בחלוקת הנטל שמקורה בהתגברות הסלקטיביות בגיוס המילואים. בזיקה לכך פעלו התנועות על מנת להביא ל"חלוקה שוויונית של הנטל הביטחוני" ולתגמול הולם למשרתי המילואים.

פעילי התנועות הצהירו כי הם "באים לחזק את הצבא" (על-ידי שיפור מערך המילואים שלתפיסתם נמצא בתהליך של "התפוררות"), וביקורתם הייתה מכוונת כלפי מוסדות המדינה וכלפי החברה הישראלית כולה ששחקו את ערך השירות. במשתמע התנועות גם הביעו ביקורת כלפי מדיניות הגיוס והשחרור של צה"ל שהביאה, לדבריהם, לידי מצב של ריבוי משתמטים.

לאחר ההכרזה על תוכנית ההתנתקות בסוף 2003, וביתר שאת לאחר אישור התוכנית בממשלה ביוני 2004, החלה מפת הפעילות של התנועות החברתיות בישראל להשתנות. לעומת ההימנעות של תנועות רבות מעיסוק בוויכוח המסורתי בין "שמאל" ל"ימין" לאורך שלוש השנים הראשונות ל"גאות ושפל", ויכוח זה החל לחזור בהדרגה להיות הוויכוח הדומיננטי בציבוריות הישראלית.

כך נצפתה לראשונה, מאז ראשית שנות ה-80' (ימי "גוש אמונים" ו"התנועה לעצירת הנסיגה מסיני"), מחאה אזרחית חוץ-ממסדית רחבת היקף מימין המפה הפוליטית. מספר רב של התארגנויות ותנועות לקחו חלק במחאה זו - חלקן תנועות ותקוות בעלות מסורת של פעולה חברתית ופוליטית ארוכת שנים, כמו מועצת יש"ע, ועד רבני יש"ע, "נשים בירוק", תנועת "כהנא חי", "איחוד הרבנים למען ארץ ישראל" ועוד, ואילו אחרות חדשות יותר, ובתוכן גם כאלו שהתארגנו באופן ייחודי למאבק בתוכנית ההתנתקות, כגון "מטה חומת מגן", "הבית הלאומי", ו"קולה של אמא".

ריבוי התנועות וחוסר ההסכמה ביניהן לגבי הפעולות ופרקטיקות המחאה שיש לנקוט, הוביל לשימוש במגוון רחב של דפוסי פעולה: עצרות המוניות, חסימת כבישים, משמרות מחאה, פעולות הסברה, החתמה על עצומות, סיוורים מאורגנים באזורים המיועדים לפינוי, "השרשרת האנושית" ועוד. פעילות זו הייתה מכוונת בראש ובראשונה כלפי הדרג המדיני, אולם במסגרתה נעשה שימוש רחב מאוד באמירות של מפקדי צה"ל כדי ליצור עמדה ציבורית המתנגדת להתנתקות. שימוש אחר בצה"ל, בעייתית אף יותר היה, הקריאות לסרבנות של חלק מהתנועות והחתמת חיילים על

מרכזות את מאמציה בסוגיית הסרבנות.

התפתחות נוספת שצברה תאוצה בשנים אלו, וגם לה השפעה על מסגרות ההתייחסות ודפוסי הפעולה של צה"ל, היא ריבוי התארגנויות בדרגות שונות של מיסוד, אשר סדר היום שלהן שונה לחלוטין מהדיון הפוליטי הדומיננטי ב-35 השנים האחרונות. התארגנויות אלה מבקשות לקדם עניינים כמו זכויות אדם, סדרי שלטון וממשל תקין, איכות סביבה, זכויות נשים, זכויות בעלי חיים ועוד. לעיסוק בעניינים אלו, הנתפסים על-פניו כבעלי אופי אזרחי מוחלט, יש רלוונטיות גם בהקשר של נושאים צבאיים שונים, והוא מייצר תביעות שונות ביחס לדפוסי פעולה ותהליכים המתקיימים בצה"ל, כגון, קידום שוויון הזדמנויות לנשים בצה"ל, הגבלת השימוש של צה"ל בשטחים ובקרקעות, צמצום נזקי הסביבה הנגרמים מפעילות צה"ל, ועוד.

2006-2000 - העימות המוגבל וההתנתקות - סרבנות סלקטיבית ומוסר

אירועי "גאות ושפל" אשר פרצו בספטמבר 2000 היו בעלי השפעה גם על זירת התנועות החברתיות בישראל. פרוץ העימות והימשכותו גיבשו והרחיבו את פעילותן של תנועות ממוקדות נושא העוסקות במגוון נושאים הקשורים (ברובם) לפעילות המבצעית של צה"ל. לעומת זאת, בניגוד למה שניתן היה אולי לצפות, בשנים הראשונות של "גאות ושפל" נמשכה המגמה הכללית של היחלשות הוויכוח הפוליטי בין "ימין" ל"שמאל", ובזיקה לכך ניכרה היחלשות נוספת של התנועות האידאולוגיות המסורתיות, ובראשן "שלום עכשיו".

במסגרת מגמת ההתמקדות של התנועות בפעילות המבצעית של צה"ל, ובזיקה לאופיו של העימות המוגבל, בלטו בשנים אלו תנועות שהתמקדו בבחינת הפעילות המבצעית של צה"ל במשקפים של מוסר. כלומר, תנועות המבססות את פעילותן על אידאולוגיה של זכויות אדם ובוחנות ושופטות את פעילות צה"ל על-פי המידה שבה הוא מקפיד, לתפיסתן, לשמור על התנהגות מוסרית ועל פגיעה מזערית באוכלוסייה האזרחית תוך כדי לחימה. עם התנועות ניתן למנות את "מחסום watch", את "הוועד הציבורי נגד הריסת בתים", את "אנרכיסטים נגד הגדר", את "רופאים לזכויות אדם", את "בצלם", את "שוכרים שתיה" ועוד.

סוגיית המוסריות הייתה תשתית גם לסרבנות סלקטיבית מאורגנת של משרתי מילואים. התנועה הבולטת הראשונה הייתה "האומץ לסרב", שקמה בעקבות "מכתב הלוחמים" שהתפרסם בראשית 2002, ובו הצהירו חברי התנועה כי לא יסיפו "להילחם מעבר לקו הירוק". על מכתב הסירוב של התנועה חתמו 50 קצינים וחיילים קרבניים. במהלך פעילותה הצטרפו לתנועה כ-450 סרבני שירות וכ-40 מהם סירבו להתייצב לשירות המילואים ונשפטו לתקופות מאסר בפועל. תנועה זו עוררה הדים רבים בציבור הישראלי וגם בזירה הבין-לאומית (ראשיה אף הוזכרו כמועמדים לפרס נובל). בעקבותיה קמו שתי התארגנויות נוספות בעלות מאפיינים דומים:

עצומות סירוב, כפרקטיקה מרכזית במחאה האזרחית נגד תוכנית ההתנתקות.

מלחמת לבנון השנייה - חזרתה והתגברותה של המחאה האינסטרומנטלית

מלחמת לבנון השנייה התאפיינה בהסכמה חברתית רחבה סביב הצורך במהלך צבאי נגד החזבאללה וסביב מטרות הלחימה. בהתאם לכך, המחאה שהתפתחה בעקבות המלחמה לא התארגנה סביב הציר האידיאולוגי של "ימין-שמאל", אלא הייתה ברובה מחאה אינסטרומנטלית שעסקה בדפוסי הפעולה של צה"ל במהלך הלחימה, וכן בהתנהלות הדרג המדיני⁶⁰, והפנתה תביעות ישירות כלפי המערכת הצבאית וכלפי הדרג המדיני.

מחאה זו נגעה בלב ליבו של ייעודו של צה"ל - היכולת לספק ביטחון. בחודשים שלאחר המלחמה התפתח דיון על יכולותיו המבצעיות של צה"ל, ובזיקה לכך התמקדה המחאה בבחינה ביקורתית של דפוסי הפעולה המבצעית שנקט צה"ל במהלך המלחמה. בתוך כך נבחנו היבטים ונושאים שונים - היבטים לוגיסטיים, היבטים של מוכנות (אימונים, הכנה מודיעינית), והיבטים טקטיים של ניהול הלחימה (בהירות המשימות, בהירות הפקודות, טיפול בפצועים, קבלת ההחלטות ועוד). בחינה זו לוותה בביקורת גם במישור הערכי, ובהקשר זה נשמעו טענות בדבר היעדר דבקות במשימה, הפקרת חיי אדם, הפקרת שבויים והיעדר מנהיגות.

המחאה הובלה בעיקר על-ידי התארגנויות של אנשי המילואים - "המילואימניקים", "פורום מפקדים וקצינים לשיקום הצבא" והתארגנויות נוספות. התביעות העיקריות של התנועות היו התפטרות רה"מ, שהב"ט והרמטכ"ל להקמת ועדת חקירה ממלכתית שתחקור את התנהלות הדרג המדיני ואת התנהלות צה"ל במלחמה⁶¹. בנוסף, הועלתה תביעה להחזיר את מערך המילואים לכשירות ולשפר את מוכנותו לפעילות במצבי חירום, מתוך תפיסה כי הפגיעה במערך המילואים לאורך השנים היה גורם משמעותי לתוצאותיה הבלתי-מספקות של המלחמה.

לפעולתם של משרתי המילואים היה תוקף של ממש בדיון הציבורי שהתפתח בעקבות המלחמה, שכן טענותיהם נתפסו כאמינות ואוטנטיות, במיוחד - הן על רקע השתתפותם במלחמה ומעצם מעמדם החברתי כמשרתי מילואים הנושאים בנטל, והן כיוון שמחאתם לא זוהתה עם עמדה אידיאולוגית-פוליטית מסוימת של "ימין" או "שמאל".

למעגל המחאה הצטרפו גם תנועות המילואים הוותיקות שהתמקדו בסוגיה אחרת אותה הם ביקשו לקדם זה שנים - מעמד משרתי המילואים, תגמול הולם וייעוד שירות המילואים לאימונים והכנה לחירום. השתתפות משרתי המילואים במלחמה כלבנון שהבליטה, לתפיסתם, את חיוניות מערך המילואים, הייתה תשתית נוספת למחאה ולפעולה המאורגנת של משרתי המילואים לקידום תביעות אלה.

מכאן שניתן לומר כי המחאה לאחר מלחמת לבנון השנייה הייתה בעלת אופי מבוזר - היא התייחסה למגוון היבטים. במסגרתה הועלו טענות ותביעות מרובות (כלפי הדרג המדיני וכלפי צה"ל), והיא מצאה את ביטויה במגוון רחב של פעולות חברתיות: צעדות, אוהלי מחאה, החתמה על עצומות, הפגנות, תיעוד עדויות מהמלחמה באינטרנט ועוד.

חלק ב' - זירת התנועות החברתיות בישראל והאתגרים שהיא מציבה לפני צה"ל

בחנית פעילותן של התנועות החברתיות לאורך השנים יוצרת תמונה של זירה חברתית פעילה מאוד, מגוונת ובעלת פוטנציאל משמעותי להשפעה על השיח החברתי ועל הדיון הציבורי המתפתחים לאורך השנים. בחלק זה נבקש לאפיין את זירת התנועות החברתיות כפי שהתגבשה בשנים האחרונות ולבחון את האתגרים הייחודיים שהיא מציבה, תוך התמקדות בחשיבות של זירה זו עבור צה"ל. האתגר של התנועות החברתיות הפעילות כיום עבור צה"ל ניכר בשלושה מישורים: מישור הדפוסים הארגוניים והפעילות של התנועות, מישור האידיאולוגיות והתפיסות של התנועות והמישור של הבסיס החברתי-זהותי של הפעילים בתנועות.

1) דפוסי פעולה בזירה החברתית: עלייתה של הפעילות הקולקטיבית, השתכללות דרכי הפעולה

זירת התנועות החברתיות מתאפיינת בדפוסי פעולה ייחודיים המבחינים אותה מזירות פעולה חברתיות אחרות. באופן כללי, זירה זו מתאפיינת בפעילות קולקטיבית המכירה במשמעות של ארגון כאמצעי להשגת יעדים ציבוריים, בפעילות פומבית הדורשת לפתוח עוד ועוד נושאים לדיון ציבורי פתוח ומתייחסת בחוסר סובלנות כלפי כל ניסיון "לסגור" נושאים לדיון ובפעילות חוץ-ממסדית המונעת כל ניסיון להכפיף אותה למערכת המדינתית ההיררכית, אך גם יודעת ליצור התקשרויות עם המערכת כאשר יש בכך להשיג את המטרות.

אופני הפעולה של התנועות החברתיות עוצבו במידה רבה על-ידי התנועות ה"קלאסיות", בעיקר "גוש אמונים" ו"שלום עכשיו", כאשר הנשק העיקרי שלהן היה בהתחלה הפגנות ועצרות. עם השנים התרחבו דפוסי הפעולה של התנועות החברתיות, והן משכללות ומגוונות את אמצעי ההשפעה בהם הן משתמשות לקידום טענותיהן ותביעותיהן והחדרתן לשיח הציבורי.

ראשית, מתרחב השימוש של התנועות במערכת המשפט, בעיקר באמצעות עתירות לבג"ץ, ובמערכת הפוליטית, באמצעות הפעלת שדולה (לובי) פוליטית ופעילות בתחום החקיקה⁶². שנית, התנועות החברתיות הפועלות כיום מפגינות מימונות הולכת וגוברת בשימוש באמצעי התקשורת להעברת מסריהן; פרסום מודעות בעיתונות, התמצקות בעבודה מול אמצעי השידור האלקטרוניים (לתנועות רבות יש כיום דובר/ת מקצועי), תפעול אתרי אינטרנט ופרסום

צה"ל לוויכוח הפוליטי, כפי שאכן השכיל צה"ל לעשות בהקשר של הסרבנות לפינוי יישובים. לעומת זאת, תגובת צה"ל ביחס לסירובם של תנועת "האומץ לסרב" והצגת פעולת הסירוב כפעולה פוליטית הכניסו את צה"ל לוויכוח הפוליטי (גם אם לא לכך הייתה הכוונה)⁴⁶.

שאלה נוספת העומדת לפני צה"ל היא האם יש להיענות לתביעות המוצבות לפניו במסגרת פעולה מאורגנת, ובאיזו מידה יש להיענות לכך? מחד גיסא, היענות לתביעות של קבוצות והתארגנויות חברתיות עלולה לפגוע באוטונומיה של בקבלת החלטות - החל בהחלטות על גיוס או על שחרור של חיילים (תנועות המילואים, התארגנויות העוסקות בסירוב מטעמי מצפון), דרך החלטות על קידום מפקדים (ארגוני נשים), ותהליכי הבדיקה העצמית של צה"ל (תנועות ההורים), וכלה בניחול הפעילות המבצעית (תנועות לזכויות אדם או אזרח). מעבר לפגיעה הממשית באוטונומיה של צה"ל בקבלת החלטות, עלול להיפגע גם מעמדו הייחודי של צה"ל כגוף בעל אוטונומיה גבוהה שנתון לביקורת אזרחית מוגבלת, בעיקר מפני שלהיענות לתביעות המוצגות במסגרתה של פעולה מאורגנת - יש הד ציבורי גבוה.

עם זאת, יש יתרונות להתחשבות בתביעותיהן של תנועות חברתיות. ניתן להתייחס לפעולת התנועות כהזדמנות ליעול ולישפור של תהליכים שונים בצה"ל. כך, למשל, פעולתן של תנועות המילואים הייתה בין הגורמים שהביאו ליצירת פונקציה צבאית חדשה - קמל"ר, שמטרתה לשפר את הפעלת מערך המילואים ולדאוג למשרתי המילואים.

בנוסף, התעלמות מתביעות התנועות מובילה לרוב לפעולתן בזירות אזרחיות נוספות - בכנסת, בבג"ץ ובתקשורת. פעולה זו עלולה ליצור לחץ או אף לכפות על צה"ל קבלת החלטות שאינה תואמת את צרכיו וגם ליצור דימוי כי צה"ל מגיב ללחצים או נגרר. דימוי כזה עלול לפגוע בתפיסת המקצועיות של צה"ל, ולהוביל לתפיסה שלפיה הוא מקבל החלטות באופן שרירותי או לא שקול, במיוחד אם מופעל עליו לחץ של גורמים חיצוניים בעלי השפעה.

דפוס פעולה אפשרי נוסף מול התארגנויות חברתיות שונות הוא שיתוף חברי התנועות בתהליכים רלוונטיים המתקיימים בצה"ל ובקבלת ההחלטות. דפוס פעולה זה יושם למשל ב"פרשת הקישון" שבה לוחמי שייטת במילואים פעלו באופן מאורגן על-מנת לקדם הכרה בהם כנכי צה"ל, בטענה שחלו בסרטן כתוצאה מצלילות בנחל הקישון המזוהם בזמן שירותם הצבאי. לאחר פעולה ממושכת של הלוחמים מול צה"ל ומשהב"ט הוחלט בצה"ל לשתף את נציגי הלוחמים בדיונים שנערכו בחיל בהיבטים שונים של הפרשה (למשל, בדיונים הנוגעים להמשך או הפסקת הצלילות באתרי אימונים נוספים, בדיונים ביחס להרכבה של ועדת החקירה החיצונית שהוקמה, ובדיונים ביחס לסוגיית ההכרה בחולים כנכי צה"ל). דפוס פעולה זה עשוי למתן את הפעולה המאורגנת מול צה"ל ואף לצמצם את פומביותה.

חוצות. שימוש באמצעים אלו מאפשר למחאה להגיע למספר רב ומגוון רחב יותר של אנשים, גם כאלו שאינם נוטלים חלק פעיל במחאה. בנוסף, ניתן לזהות בפעילותן של חלק מהתנועות מאפיינים של חשיבה שיוקית ברמה גבוהה (חלקן מעסיקות או כוללות חברים בעלי מומחיות בתחום⁴⁷), הבאה לידי ביטוי ביכולת לזהות ולפנות לקהל יעד ממוקד ולהציג את המסרים בצורה אטרקטיבית.

לבסוף, בשנים האחרונות ניתן לזהות כיצד סביב פעילויות שונות נוצרות קואליציות בין תנועות וגם בינן לבין גורמים אחרים - פוליטיים, כלכליים ותקשורתיים, אשר מעצימים את האפקט שהתנועות מנסות ליצור. לכך כמה דוגמאות: "קואליציית השלום" - ארגון גג של תנועות שמאל למען נסיגה משטחי יש"ע; התארגנות לעצירת כביש חוצה ישראל, אשר ריכזה את הפעילות של תנועות ירוקות וגם הצליחה לגייס לעניין חברי כנסת מזרמים פוליטיים שונים; ושיתוף פעולה בין תנועות המחאה שקמו לאחר מלחמת לבנון השנייה במאבקן להקמת ועדת חקירה ממלכתית.

מאפיינים אלו של הפעולה החברתית יוצרים אתגרים משמעותיים בהתמודדות של צה"ל מול התנועות וההתארגנויות השונות, והם מצריכים גיבוש עקרונות פעולה השונים מהותית מאלו המופעלים בהתמודדות עם פעולה של יחידים מול המערכת.

דילמה מרכזית בהתמודדות עם פעולה מאורגנת היא האם ההתמודדות עם הטענות ועם התביעות שמציגות התנועות החברתיות צריכה להיעשות בפומבי. מחד גיסא, התמודדות פומבית עלולה ללבות ולהעצים את הדיון הציבורי שמעוררת מחאתן של התנועות החברתיות. לדוגמה, התגובות החריפות של צה"ל ביחס למכתב הסירוב של חברי תנועת "האומץ לסרב" שכללו "הדבקת" תווית פוליטית לחותמי המכתב⁴⁸, הכפשתם על-ידי חיפוש מדוקדק בעבר הצבאי שלהם ו"טפטוף" מידע לא-חיובי כזה אל התקשורת⁴⁹ - תרמו לא מעט ליכולתה של התנועה להגיע לדיון הציבורי ואף להשיג תמיכה מסוימת ואוזן קשבת לטענותיה. מאידך גיסא, לא ניתן ולא רצוי להשאיר את הזירה הציבורית או התקשורתית בידי חברי התנועות בלבד. בהקשר של תנועות הסירוב, למשל, היעדר תגובה פומבית של צה"ל עלול להוביל לתחושה כי צה"ל נותן לגיטימציה לסרבנות. כמו-כן, הוא משאיר מקום נרחב לטענות ולאמירות של חברי התנועה מבלי להתמודד איתן ומבלי לצייר תמונה חלופית לזו שמצטיירת מתוך המחאה (למשל, ביחס למוסריות הפעולה של צה"ל).

לפיכך, נראה כי צה"ל אינו יכול להימנע לחלוטין מתגובה פומבית. עם זאת, עליו להגיב באופן מבוקר שימזער את הדיון הציבורי, ואף ימנע או יפחית את הדיון בסוגיות שמהן הוא מעדיף להימנע. לשם כך נדרש גיבוש מדיניות תקשורתית אחידה וכוללת בכל אירוע ביחס לפעולתם ולמחאתם של תנועות חברתיות שונות (ולא תגובות ספונטניות ואינדיווידואליות של מפקדים). במקרה של הסרבנות המאורגנת, למשל, יש למנוע כמה שניתן את הכנסת

[2] **מדיון "פוליטי" לריבוי של נושאים ותפיסות: שינויים בשיח**

הפוליטי בזירת התנועות החברתיות

בסעיף הקודם התייחסנו לשינויים מבניים ותהליכיים בזירת הפעולה החברתית החוץ-ממסדית. אולם, זירת הפעילות החברתית לא משתנה רק מבחינת דפוסי הפעולה, אלא בראש ובראשונה מבחינת תוכני המחאה. זאת, בזיקה להתפתחויות בשיח הפוליטי בישראל ולשינויים במערכת הערכים המקובלת.

מלחמת ששת הימים סימנה את תחילת עלייתו של שיח פוליטי חדש אשר הורכב משתי חלופות שהתגבשו בסוגיית "עתיד השטחים": ה"ימין" וה"שמאל". למרות שנראה ממבט ראשון כי הפילוג בין "שמאל" ל"ימין" יצר חוסר הסכמה כללית (חוסר קונסנסוס) בחברה הישראלית, הרי גם פילוג זה ניתן לראות כסוג של שיח קונסנסואלי ואף הגמוני, אשר קבע את הגבולות ואת הפרמטרים הלגיטימיים לדיון ציבורי, ואשר דחק כל אפשרות של שיח אשר איננו ממוקם על הדיכטומיה הזאת¹⁷. בשנים אלו התמסדותו של שיח פוליטי דו-קוטבי זה הותירה את צה"ל בעמדת קונסנסוס, והוא אף נתפס כגורם המאחד והמלכד הראשון במעלה בחברה הישראלית (לעומת ירידת קרנה של המערכת הפוליטית המפלגתית).

מסוף שנות ה-80 החל השיח הפוליטי לעבור שינוי לא רק של כמות או עוצמה, אלא שינוי איכותי של ממש. במסגרתו קיבלו בולטות כמה ערכים דומיננטיים חדשים: כלכליים, פרופסיונליים, ערכים של זכויות אדם ואזרח, איכות השלטון, איכות סביבה ועוד. אלו הצטרפו לדיון הוותיק והמוכר של "שמאל-ימין" המאפיין את השיח הציבורי גם כיום. התנועות החברתיות החדשות שקמו מתחילת שנות ה-90 ניסו לקדם עקרונות אלו (לעתים תוך הסתייעות ברטוריקה קולקטיביסטית-ביטחונית ותיקה ומוכרת), ובמקרים רבים זכו לגיטימציה ציבורית, גם אם הגוף שמולו הן התייצבו היה צה"ל.

כיום, כ-25 שנים לאחר תחילת פעילותן של "גוש אמונים" ו"שלום עכשיו", נראה כי צה"ל עומד בלפני זירה של תנועות חברתיות מורכבת ומגוונת מאי-פעם. באופן כללי, ניתן לסווג את התנועות החברתיות על פי ארבע גישות כלליות כלפי צה"ל: התנגדות גורפת לצה"ל ולתפיסת הביטחון ("פציפיזם"), אידאולוגיית "ימין שמאל", גישת ה"תרומה לביטחון" וגישת ה"אדישות כלפי צה"ל ונושא הביטחון". כל אחת מעמידה לפני צה"ל קשיים ואתגרים שונים, ועליהם נעמוד בחלק זה של המאמר.

התנגדות גורפת לצה"ל ולתפיסת הביטחון - אידאולוגיה זו התקיימה בחברה הישראלית מאז תקופת היישוב ("ברית שלום"), במהלך שנות ה"קונסנסוס" ("אגודת סרבני המצפון") ועד ימינו ("פרופיל חדש", "נשים בשחור", "כביסה שחורה"). התארגנויות אלה הביעו התנגדות בסיסית לקיומו של צבא ולשימוש במלחמה כדרך למימוש מטרות מדיניות, ובחלק מן המקרים גם התייחסו ישירות לעמדת הכוח של צה"ל בחברה הישראלית - תוך שאיפה להעביר את החברה "דה-מיליטריזציה" (ביחוד תנועת "פרופיל חדש"). לאורך השנים, תנועות אלה היו גורם שולי בחברה הישראלית. נכון

יהיה לומר כי זהו מעמדן גם כיום למרות שהן רוכשות מיזמנות הולכת ומשתכללת בכל הקשור לכניסה לדיון הציבורי ולהפעלת כלים שונים למען השגת מטרותיהן¹⁸.

האתגר המרכזי שמציבות תנועות אלו לפני צה"ל, הוא הערעור על מרכזיותו של הביטחון בחברה הישראלית. לכך כמה משמעויות עבור צה"ל. ראשית, תנועות אלה מבקשות להחליש את המגויסות של החברה הישראלית לטובת יעד הביטחון, בראש ובראשונה בכל הקשור לחובת השירות בצה"ל. התביעה המרכזית שלהן בהקשר זה היא הכרה בפטור משירות מטעמי מצפון והכרה בזכות לשירות חלופי. לתביעה זו נלווית גם פעולה ממשית - מידע, סיוע, ליווי וייעוץ ליחידים המבקשים פטור משירות. שנית, תנועות אלו מערערות על העדיפות הניתנת לשיקול הביטחוני בקבלת החלטות, ובעיקר בקבלת החלטות מדיניות (אך גם תקציביות, למשל). שלישית, התנועות מוחות על הביטויים התרבותיים והערכיים של מרכזיותו של הביטחון וצה"ל בחברה הישראלית. בזיקה לכך הן תובעות לצמצם את העדיפות (החומרית והסימבולית) שניתנת למשרתים בצה"ל על-פני יחידים שאינם משרתים, וכן לצמצם את מעורבות צה"ל במשימות חברתיות ואזרחיות ואת כניסתו לאתרים אזרחיים (ובעיקר למערכת החינוך). לבסוף, חלק מהתנועות אף עוסקות במה שנתפס מבחינתן ככשלים ערכיים בתוך המערכת הצבאית עצמה (למשל, אי-שוויון מגדרי בשירות הצבאי, הטרדות מיניות, התאבדויות של חיילים וגורמות לקויות בביצוע תחקירים).

אידאולוגיית ה"ימין-שמאל" - התנועות האידאולוגיות ה"קלאסיות", מהוות עדיין חלק נכבד מזירת התנועות החברתיות בישראל, וסביב להניח שמצב זה יימשך כל עוד נמשך הוויכוח הציבורי סביב השליטה על שטחי יהודה ושומרון.

המשמעות המרכזית של תנועות אלו עבור צה"ל היא ביצירת **דיון ציבורי על מטרות הפעילות הצבאית כפי שקבע הדרג המדיני ועל הלגיטימציה להפעיל את צה"ל**. כלומר, הן מעלות לדיון את שאלת הלגיטימציה להפעיל את צה"ל במימוש מטרות אשר מיוחסת להן משמעות פוליטית. התנועות משמאל למפה הפוליטית מעלות לדיון ציבורי את שאלת צדקת המלחמה ואת הצורך בפתרונות צבאיים, ומבקשות לקדם את תפיסת ה"יש ברידה". התנועות מימין המפה הפוליטית מעלות לדיון את שאלת הלגיטימציה להפעלת צה"ל במשימות פינוי שהן משימות אזרחיות במהותן וכרוכות בהתנהלות מול אזרחים ישראלים. לדיון הציבורי על מטרות הפעילות - בין שמעלות אותו תנועות ה"שמאל" ובין שמעלות אותו תנועות ה"ימין" - יש מספר משמעויות עבור צה"ל.

ראשית, הדיון על מטרות הפעילות עלול להכניס את צה"ל, שלא ברצונו, לתוך המחלוקת הפוליטית, ולפגוע במעמדו כגוף ממלכתי וא-פוליטי. כפי שכבר נכחנו בעבר, גורמים שונים עשויים לייחס לעמדותיו הביטחוניות של צה"ל ולהתבטאויות מפקדיו משמעויות פוליטיות. אחרים עשויים "להשתמש" בעמדותיו הביטחוניות לטובת קידום ויצירה של לגיטימציה לאחד הצדדים במחלוקת

תנועת "שובי" שפעלה לשם יציאת ישראל מרצועת עזה - הציפו את סוגיית הנכונות של החברה הישראלית "לשלם" את מחיר הנפגעים על-ידי כך שהעלו לדיון ציבורי את השאלה האם המחיר אכן נדרש, האם הוא הכרחי²⁰.

גישת ה"תרומה לביטחון" - תופעה מעניינת הצוברת תאוצה בשנים האחרונות הן בזירת התנועות החברתיות והן בשיח הציבורי הכללי היא ניסיונות של אזרחים להתערב בפעילות המערכת הצה"לית ולנסות לשנות את דפוסי הפעולה שלה, אולם לא מתוך התנגדות עקרונית לרצינות של המערכת או משימותיה, אלא דווקא מתוך אמונה בחשיבות של עניין הביטחון ותחושת אכפתיות כלפי צה"ל. הכוונה להתארגנויות, כמו אלה של הורים המבקשים לשפר את רמת הבטיחות באימונים ולהגביר את האחריות הפיקודית של מפקדי צה"ל, תנועות המילואים שמבקשות להביא לחלוקה שוויונית של "נטל הביטחון" ולשיפור כשירותו והפעלתו של מערך המילואים, וארגוני נשים המבקשים להגביר את תרומתן של נשים לעשייה הביטחונית. ניתן להתייחס למחאה שמציגות תנועות אלו ביחס לצה"ל כמחאה אינסטרומנטלית - כזו המכוונת להשפיע על פרקטיקות שונות שצה"ל נוקט, ומנותקת מהשאלות האידאולוגיות הרחבות המאורגנות על ציר של "ימין-שמאל".

בניגוד לנטייה הקיימת, לעתים, הן בספרות האקדמית והן בחוויית גורמי הצבא להציב את צה"ל (או את המדינה בכללותה) ואת התנועות החברתיות כשני הפכים המצויים בקונפליקט (ראו, למשל, בן-אליעזר 1999), הרי בפועל התארגנויות חברתיות רבות דווקא מקבלות את אידאולוגיית ה"ביטחון", את ההיגיון המערכתי של צה"ל ואת התפיסה האזרחית הרפובליקנית המדגישה את מחויבות האזרחים למדינה ולמוסדותיה, ולמימוש היעדים הקולקטיביים כפי שמוגדרים על-ידן. תנועות אלו מבקשות רק לעשות את הדברים בצורה "נכונה" יותר ונאמנה יותר לנורמות ולערכים המוצהרים.

לכך כמה השלכות עבור צה"ל.

ראשית, תנועות והתארגנויות הפועלות מתוך גישה של תרומה לביטחון עוסקות ישירות בפעולת צה"ל. בחינה ישירה וחודרנית של תפקוד המערכת הצבאית מייצרת לפרקים תמונה שונה מזו שצה"ל מבקש להציג ומובילה ל"מאבק" בין גרסאות, כאשר התקשורת והציבור הרחב אינם מקבלים אוטומטית וכמובן מאליו את גרסת צה"ל. דוגמה בולטת לכך היא פעולתם של הורים שכולים שמבקשים לבחון באופן עצמאי את נסיבות המוות של ילדיהם בתאונות אימונים ואפילו במהלך פעילות מבצעית. פעולת צה"ל נבחנת גם בהקשרים מבצעיים גרידא (אפילו ברמה הטקטית), דבר המעמיד בסימן שאלה את מידת הבלעדיות של צה"ל בפרשנות למציאות המבצעית, כאשר גורמים נוספים פועלים כשחקנים בעלי כלים לניתוח ולפירוש של מהלכים צבאיים.

שנית, התנועות מגישות תרומה לביטחון עוסקות בנושאים שבעבר נידונו כמעט רק בתוך המערכת הצבאית - דפוסי חקירה וחקיקים, הפעלת משרתי המילואים, שיבוץ בתפקידים, הכשרת מפקדים

החברתית-פוליטית. בכל מקרה, צה"ל, בהיותו זרוע מבצעת של מדיניות השנויה במחלוקת חברתית-פוליטית, עשוי לעמוד לפני קושי להצדיק את פעולתו במונחים ביטחוניים (שביט, 2007).

שנית, ערעור על מטרות הפעילות יוצר במקרים רבים סירוב סלקטיבי להתייבב לשירות בצה"ל - לא מטעמי מצפון ופציפזם כללי, אלא על מנת לקדם תפיסה ביטחונית-פוליטית חלופית לזו של הממשלה. לכך שתי משמעויות מרכזיות מבחינת צה"ל. ראשית, השימוש בשירות הצבאי ובמעמד הצבאי של הסרבנים (חיליים וקצינים קרביים) הופך את צה"ל לאתר לקידום מטרות פוליטיות, ובכך גם הסירוב הסלקטיבי מוביל להכנסת צה"ל לתוך הוויכוח הפוליטי. שנית, הסירוב הסלקטיבי, בשונה מסירוב מצפוני כללי, משמעו התניית ההתייבבות לשירות צבאי באופי המשימה. כך, לדוגמה, החותמים על עצומת "יש גבול" נגד מלחמת לבנון הראשונה והמסרבים בפועל טענו כי על-מנת שיוכלו לקיים את שבועתם להגן על ביטחונה של מדינת ישראל, על הדרג המדיני לאפשר להם "לקיים את שירות המילואים בתחומי מדינת ישראל ולא על אדמת לבנון" (מתוך עצומת "יש גבול"). מהצד השני של המפה הפוליטית, חיליים בסדיר ובמילואים הצהירו שלא יסכימו להשתתף במשימת פינוי היישובים אך התחייבו להמשיך לשרת בצה"ל בכל משימה אחרת שלה ידרשו.

סרבנות סלקטיבית שעד כה הייתה לרוב נחלתם של משרתי המילואים, מציבה לפני צה"ל בעיה בהפעלת המילואים במשימות שלא קיימת לגביהן הסכמה חברתית. האתגר הוא בעיקר בהתמודדות עם הדיון הציבורי המתעורר סביב אירועי סרבנות ביחס לנושאים שונים (למשל, דיון על הלגיטימציה לפעולה הצבאית ועל אופן הטיפול של צה"ל בסרבנים) ופחות עם ההיענות החלקית להתייבבות לשירות (שכן סירוב בפועל הוא עדיין נחלתם של מעטים).

הקושי בהתמודדות עם התארגנויות הסרבנות הסלקטיבית מתעצם לנוכח המחויבות של תנועות הסרבנות לשירות בצה"ל בכללותו, כפי שהן מקפידות להדגיש ולהבטיח כי ימשיכו "לשרת בצה"ל בכל משימה שתשרת את הגנתה של מדינת ישראל"²¹. הדגשה זו שמבחינה בין השתתפות במשימה מסוימת (שנויה במחלוקת) לבין ערך וחשיבות השירות בצה"ל, מציבה אתגר מורכב בהתנהלות מול תנועות אלו ומול הדיון הציבורי ביחס אליהן.

לבסוף, חוסר הסכמה עם מטרות הפעילות הצבאית מוביל לדיון חברתי בשאלת מחיר הנפגעים. דיון זה מתגבר באופן מובהק כאשר יש ערעור על תכלית הפעולה הצבאית, וכן נוכח קיומה של אלטרנטיבה מדינית. בזיקה לכך, הדיון הציבורי ביחס למחיר הנפגעים מקרב חיל צה"ל בלט מאוד במלחמת לבנון הראשונה ובשנים של שהיית צה"ל בלבנון (עד שנת 2000), ובהקשר של שהייה ברצועת עזה - בעיקר לאחר ההכרזה על תוכנית ההתנתקות. הן תנועת "ארבע אימהות" ששמה לה למטרה "להשיב את הצבא הישראלי לגבול ולסיים את מצב המלחמה בין שתי המדינות", והן

ודין, "מגמה ירוקה") המבקשות לדחות את הקמת עיר הבה"דים עד לאחר שיטופלו סיכויי הבריאות באזור ולאחר שתאושר תוכנית העיר דרך מוסדות התכנון. מלבד זאת, אנו עדים בשנים האחרונות לפעולת התארגנויות של נשים המבקשות למנוע קידום של מפקדים על רקע של הטרדה מינית²², ושל תנועות לאיכות השלטון הפועלות למען החלה של עקרונות ממשל תקין גם על הצבא ועל מערכת הביטחון²³. לכולן היסטוריה ארוכה של פעילות שאינה קשורה לביטחון ואינה עוסקת בדפוסי הפעולה של צה"ל. אולם, כאשר פעולת צה"ל נתפסת על-ידן כפוגעת בעקרונות האידיאולוגיים המנחים אותם, הן לא מהססות להתייצב מולן.

התפתחויות אלה מעידות על היווצרותו של שדה שיח ופעילות מורכב ורב-גוני. לא עוד תנועות המנציחות את שיח ה"ימין-שמאל" שמחאתן פוליטית-אידיאולוגית במהותה, אלא גם תנועות המייצרות בסיסי לגיטימציה חדשים, המתנגשים לפעמים עם הנחות היסוד של צה"ל. בזירה חדשה זו כבר אין מניעה גורפת מעיסוק בנושאים "רגישים" מבחינת צה"ל, ואף בנושאים פנימיים לחלוטין.

[3] מהשוליים למרכז: שינויים בזהות ובמיקום החברתי של הפעילים

התפתחות חשובה נוספת בזירת התנועות החברתיות קשורה בזהויות ובמיקום החברתי של הפעילים בתנועות. לאורך 25 השנים הראשונות לקיומה של המדינה, המעטים שיצאו נגד צה"ל ונגד מעמדו בחברה הישראלית היו גורמים שנתפסו כשוליים, בדיוק בגלל תפיסתם המתנגדת לצה"ל ובגלל הצעד שבו נקטו חלק מהם - סירוב לשרת בצה"ל. אולם מהמחצית השנייה של שנות ה-70, ניתן לראות יותר ויותר פרטים וקבוצות מן המעגלים המרכזיים של החברה הישראלית פונים לדרך של מחאה חוץ-ממסדית: הורים לחיילים, וגם חיילים, לוחמים וקצינים במילואים.

משנות ה-90 מירב הפעילות החוץ-ממסדית מתבצעת ע"י אנשי המעמד הבינוני-גבוה. הכוונה לקבוצה חברתית מובחנת הניתנת לאפיון במונחים של השכלה, רמות הכנסה, מאפייני תרבות וסגנון חיים. קבוצה זו שזכתה לאחרונה לכינוי "אחוס"לים²⁴ (קימרלינג, 2001), היא קבוצה אשר עד שנות ה-80 הייתה מזוהה עם המדינה ועם מוסדותיה, נתפסה כמייצגת ומבצעת את "הטוב החברתי המשותף" ("מלח הארץ") וזכתה לתגומלים על מעמדה החברתי. למיקומם החברתי של הפעילים בזירת התנועות החברתיות יש השפעה על תוכני השיח החברתי, על מאפייני הפעולה, על דפוסי ועל מידת השפעת הפעולה החברתית על השיח הציבורי.

מבחינת תכני השיח, ניתן לומר כי בעוד שרוב פעילות המחאה בשנות ה-70 וה-80 הייתה מחאה פוליטית שלא כוונה ישירות כלפי צה"ל, החל ממלחמת לבנון הראשונה ניתן לראות תזוזה נוספת של חלק מהמשתתפים למרכז הסימבולי של החברה הישראלית, אל עבר מחאה חריפה יותר אשר איננה חוששת לפעול ישירות נגד צה"ל. הכוונה בעיקר למאות סרבני המילואים של מלחמת לבנון

ובו. דיון ציבורי בנושאים אלו שוחק את היכולת של צה"ל לקבל החלטות בנושאים אלו באופן אוטונומי, והוא מחייב, יותר מבעבר, להביא בחשבון שיקולים, ערכים ואינטרסים של גורמים חברתיים שונים, ולהתנהלות בהתאם לגורמים אחרות - מנהל תקין, שוויון הזדמנויות, ניקיון כפיים של מפקדים, שמירה על זכויות המשרתים ועוד. החצנת הדיון גם יוצרת צורך בהסברה כחלק מההתמודדות עם הדיון הציבורי המתפתח סביב נושאים אלו, ובזיקה לכך נדרשת במקרים רבים שקיפות של צה"ל ביחס לעקרונות הפעולה שלו וביחס לרצינות העומד בבסיסם.

אדישות כלפי צה"ל ותפיסת הביטחון - התפתחות נוספת בזירת התנועות החברתיות היא תנועות שאדישות לעניין הביטחון, השואבות את מערכות הערכים שלהן ממקורות שונים לגמרי. ובכל-זאת, נטען כאן, לפעילותן עשויות להיות השפעות של ממש על צה"ל. ההתארגנויות הבולטות בהקשר זה הן הארגונים לזכויות אדם המבססים את האידיאולוגיה שלהם על התפיסה של זכויות אדם ואזרח. ארגונים אלו מוצאים לעצמם כר פעילות נרחב בהתרחשויות כיו"ש ובעזה, ובעיקר מאז האינתיפאדה של 1987. באופן גורף ניתן לומר כי הם "חירשים" למדיי לשיח הביטחוני הקולקטיביסטי, ואף אינם מתערבים בוויכוח "שמאל-ימין". אולם כשזכויות אדם עומדות על הפרק, הם לא יהסו להתייצב מול המדינה או מול צה"ל, ומאידך גיסא, לא ימהרו לפעול נגד צה"ל בסוגיות אשר אינן קשורות בזכויות אדם או אזרח.

דפוס פעולה מרכזי של תנועות והתארגנויות אלו הוא בחינה ותייעוד שוטף של פעילות צה"ל בקרב האוכלוסייה הפלסטינית (לדוגמה, נשות "מחסום WATCH" ופעילי "בצלם"). בזיקה לכך, ארגונים אלו מקיימים תחקירים משלהם באירועים ספציפיים שבהם נפגעו אזרחים פלסטינים מפעילות צה"ל. לדוגמה, באירוע שבו נהרגו שבעה מבני משפחת ראלייה בחוף עזה, טען צה"ל כי מתוך תחקיר שקיים עולה שמותם נגרם ממטען חבלה שהניחו אנשי חמאס, בעוד ארגון Human Rights Watch טען כי התחקיר שביצע (בשיתוף מומחים וגורמים פלסטינים) מצביע כי הם נהרגו מירי צה"ל. בדומה לפעולת התנועות מגישת התרומה לביטחון, גם פעולת התייעוד והתחקור של ארגוני זכויות האזרח מעצימה ומרחיבה את העיסוק הציבורי בחקירת אירועים ובמצאיהם, ומערערת על האוטונומיה של צה"ל בקביעת דפוסי פעולה בכלל, ובביצוע תחקירים בפרט.

הגם שהתנועות לזכויות אדם בולטות מאוד בקטגוריה הזאת, ניתן לדבר על תנועות ועל ארגונים נוספים המחזיקים במערכות ערכים שונות לגמרי מהמקובל בשיח הציבורי בישראל ב-35 השנים האחרונות: ארגונים "ירוקים" לאיכות הסביבה, ארגונים לסדרי ממשל תקינים, ארגוני נשים, ארגונים למען נשים, ארגוני הומואים ולסביות ועוד.

דוגמה בולטת מהתקופה האחרונה היא פעולתם המאומצת של תנועות לאיכות הסביבה ("נגב בר קיימא", עמותת "אדם טבע

שלהם כיוון שהם נתפסים כנאמנים למערכת הצבאית ומזוהים עם המדינה ועם מוסדותיה. כך, למשל, הסטטוס החברתי והצבאי של חברי תנועת "יש גבול" (חיילים וקצינים המשרתים במילואים) תרם לכך שבמלחמת לבנון הראשונה הפך בפעם הראשונה הסירוב הסלקטיבי - שנשאר אמנם נחלתם של מעטים - לאופציה שבה התלבטו אלפים (כ-3,000 משרתי מילואים חתמו על עצומת הסירוב). יותר מכך, הסרבנות קיבלה לראשונה לגיטימציה כחלק מרפרטואר המחאה החברתית בישראל והפכה לדפוס פעולה מקובל ולגיטימי למדי של מחאה⁴⁶, כפי שבא לידי ביטוי בהקשרים מאוחרים יותר - בעימות המוגבל ובהתנתקות.

בדומה, במחאה שהתפתחה בעקבות מלחמת לבנון השנייה נודעה השפעה משמעותית לפעולתם ומחאתם של משרתי המילואים. טענותיהם, כמי שלקחו חלק פעיל במלחמה וכמי שמיזוהו להם הבנה בנושאים צבאיים והיכרות טובה עם המערכת ודרכי פעולתה, נתפסו כאמינות וכתיאור נאמן של המציאות. מכאן שהיה להם חלק משמעותי ביצירתו של הדימוי הציבורי ביחס להתנהלות צה"ל במלחמה כפי שהתפתח לאחריה. למעגל המחאה לאחר המלחמה הצטרפו גם קצינים בכירים כדימוס, ובכך התקרבה המחאה עוד יותר למרכז הצבאי.

חלק ג: סיכום

במאמר זה ביקשנו לעמוד על מאפייניה של זירת התנועות החברתיות, מתוך הנחה כי בשנים האחרונות לזירה זו השפעה של ממש על השיח החברתי בישראל ועל קביעת מדיניות ויצירת שינוי בפועל בנושאים חברתיים מגוונים. בתוך כך, זירה זו הופכת למשמעותית גם עבור צה"ל. יש תנועות והתארגנויות חברתיות רבות שפועלות ישירות מול צה"ל ומבקשות להשפיע על דפוסי פעולתו, אך גם תנועות שאינן פועלות ישירות מול צה"ל עשויות להשפיע על השיח החברתי המתקיים ביחס אליו, ומכאן גם על הדימוי שלו בחברה הישראלית, על מעמדו, על מבנהו ועל היבטים שונים של פעולתו.

הבנת מאפייניה של זירת התנועות החברתיות חשובה עבור צה"ל משלוש בחינות מרכזיות: דפוסי הפעולה הייחודיים לזירה זו, תוכני השיח והמחאה החברתית שמובילות התנועות החברתיות והזהות והמיקום החברתי של הפעילים בתנועות. הבנה זו הופכת לחשובה יותר נוכח התפתחויות בזירה זו בשנים האחרונות שהופכות את זירת התנועות החברתיות למורכבת יותר (בשלושת היבטים). זאת, בזיקה להתפתחויות בשיח החברתי בישראל שהפך למגוון יותר לאורך השנים - משיח המתמקד ברובו סביב הציור האידאולוגי של "ימין-שמאל" לשיח הנוגע בעניינים חברתיים ותרבותיים שונים (זכויות אדם, איכות סביבה, שוויון, מנהל תקין וכד') וטומן בחובו מגוון ערכים ואינטרסים.

חשיבות רבה לגיבוש עקרונות ודפוסי פעולה של צה"ל מול פעולת התנועות החברתיות ומול ההשפעה הייחודית שלהן על הדיון

והאינתיפאדה הראשונה, אך גם למתיישבים בסיני ובגוש קטיף שהתעמתו באופן חסר תקדים עם כוחות צה"ל בעת פינויים. אולם, למרות שהנטייה, גם בצה"ל וגם בדיון הציבורי, היא לעסוק בסירוב ובסכנת התרחבותו, נראה כי התרחבות הפעילות החוץ-ממסדית בקרב אנשי ה"מרכז" באה דווקא מכיוונים יותר מתונים: דרך העמדה המבקשת לתרום לביטחון ולשפר את צה"ל ואת פעולותיו ודרך העמדה האידאולוגית אשר איננה קשורה לביטחון כלל.

מעורבותם של חברי המעמד הבינוני בולטת בעיקר בתנועות המילואים שרוב הפעילים בהן הם קצינים, משרתים ביחידות קרביות, בעלי השכלה אקדמית ובעלי מקצועות חופשיים (שר ושבטי-פרדקין, 2002). בזיקה לכך, את הפעולה המאורגנת של משרתי המילואים ניתן לראות כחלק מתגובה נרחבת של המעמד הבינוני בישראל אל מול תהליכים שונים המאיימים לשחוק את מעמדו בחברה הישראלית⁴⁷. השירות הצבאי (וליתר דיוק שירות המילואים) הפך לזירה מרכזית לניהול המאבק על מקומו החברתי של המעמד הבינוני כיוון שלאורך השנים הוא הקנה יתרונות חברתיים לחברי מעמד זה בהיותם הנושאים העיקריים בנטל הביטחון⁴⁸. את התביעה ל"חלוקה שווה של הנטל" ול"תגמול הולם" למשרתי המילואים יש לראות אפוא גם כדרישה להחזרת "הסדר הישן" על כנו, ובעיקר להחזרת מעמדם הסמלי והחומרי של אנשי המעמד הבינוני. בדומה, את התביעה להחזיר את מערך המילואים לכשירות ניתן לראות כחלק מהתביעה להכיר בחשיבותם של שירות המילואים ושל משרתי המילואים בחברה הישראלית.

מגמה מקבילה, אשר מהווה אף היא תולדה של השינויים בחברה הישראלית מאז אמצע שנות ה-80, בעיקר של הצמיחה הכלכלית המהירה ותהליך השלום, היא עליית ערכים פוסט-מטריאליים בחברה, כגון איכות הסביבה, זכויות אזרח וכד' (גוטליב 1995, שבטי-פרדקין 2002). גם המייצגים של ערכים אלו הם אנשי המעמד הבינוני, אנשים אשר באופן מסורתי מזוהים עם השירות בצה"ל ועם ערכיו, ואילו כאן נראה כי פעמים רבות הם תופסים עמדה חסרת עניין בצה"ל ובעניין הביטחון ומוכנים לפעול באופן נחרץ ויצירתי למען קידום השקפותיהם.

שייכות הפעילים בתנועות למרכז הסמלי של החברה הישראלית משפיעה גם על דפוסי פעולתם. קבוצה זו שהיא מרכזית בחברה הישראלית, ניכרת בנגישות גבוהה לזירות השפעה - המערכת המשפטית, הכנסת ובעיקר התקשורת. במקרים רבים שימוש באמצעים משפטיים (כגון עתירות לבג"ץ), פרלמנטריים (דרך יצירת פוליטית בכנסת) ותקשורתיים מייצר שינוי בפועל ומשפיע על קביעת מדיניות. במקרים אחרים הוא מאפשר לטענות שמעלים חברי התנועות השונות לחזור לשיח הציבורי ולהגיע לחלקים נרחבים בחברה הישראלית.

בנוסף, הסטטוס של חברי התנועות וההתארגנויות משפיע על הלגיטימציה החברתית לטענות שהם מעלים ולפעולה החברתית

החברתיות, צה"ל נדרש להתמודד גם עם תוכני השיח ועם המחאה שמובילות ומייצרות התנועות. בשנים האחרונות אתגר זה הופך גם הוא למורכב יותר לנוכח ריבוי הנושאים והתחומים שבהם עוסקות התנועות השונות. באופן כללי, ניתן לחלק את תוכני המחאה והפעילות לארבע קטגוריות מרכזיות - התנגדות גורפת לצה"ל ולתפיסת הביטחון, ויכוח אידאולוגי על ציר של "ימין" ו"שמאל", תרומה לביטחון, ואדישות כלפי צה"ל ותפיסת הביטחון. כל אחת מהקטגוריות מעמידה לפני צה"ל אתגרים שונים הדרים בכפיפה אחת - ערעור על מרכזיותו של הביטחון ושל צה"ל בחברה הישראלית, ערעור על מטרות הפעילות של צה"ל, סרבנות, פגיעה במעמדו הא-פוליטי של צה"ל, ביקורת ופיקוח ציבוריים ביחס לדפוסי פעולתו של צה"ל.

התפתחות נוספת מבחינת תוכני הפעולה של התנועות החברתיות היא המעבר מדומיננטיות של מחאה אידאולוגית-פוליטית (על ציר של "ימין" ו"שמאל") למחאה המאורגנת סביב ריבוי של נושאים ותפיסות. כחלק ממגמה זו בולטת התפתחותה של מחאה אינסטרומנטלית, שבשונה מזו האידאולוגית, מתייחסת ישירות לצה"ל ולפעולתו ומכוונת לבחינה ישירה והודרנית של דפוסי הפעולה של צה"ל, של תפקודו והתנהלותו, אפילו במישור המבצעי. במסגרת בחינה זו מבקשות התנועות השונות להעניק פרשנות מתחרה למציאות מול ה"אמת" של צה"ל, כל אחת בהתאם לזהויות, לערכים ולאינטרסים שהיא מייצגת.

ההתמודדות של צה"ל עם כל אלו הופכת לקשה יותר אם מביאים בחשבון כי בשנים האחרונות גוברת מעורבות יחידים וקבוצות מהמרכז הסמלי של החברה הישראלית במחאה החוץ-ממסדית הנישאת על-ידי התנועות החברתיות. זהות הפעילים בתנועות משפיעה הן על דפוסי הפעולה של התנועות, ובעיקר על נגישותן לזירות השפעה אחרות (כנסת, בג"ץ ותקשורת), והן על הלגיטימציה החברתית לטענות שהן מעלות ולפעולתן החברתית. בהקשר זה בולטת הלגיטימציה הגבוהה למחאה המובלת על-ידי התארגנויות של משרתי המילואים - הן ביחס למודל הפעלת המילואים, הן ביחס להתנהלותו המקצועית של צה"ל בהקשרים שונים של לחימה. אפילו ניתן לזהות בשנים האחרונות סובלנות חברתית יחסית לסרבנות הסלקטיבית (שעד כה היא לרוב נחלת משרתי המילואים) כפעולת מחאה פוליטית-אידאולוגית.

לסיכום, בשנים האחרונות הולכת ומתבררת תרומת פעילותן של התנועות החברתיות לשיח הציבורי בישראל והשפעתן על שינוי פני המציאות. זירת התנועות החברתיות פועלת לצד זירות חברתיות אחרות ולעתים קרובות תוך שימוש בהן. אולם, פעמים רבות התנועות נתפסות כמובילות הרעיונות של השיח הציבורי, ואף כ"אחראיות" המרכזיות לשינוי. כך, למשל, תנועת "ארבע אימהות" מזוהה יותר מכול בדיון הציבורי כתנועה שהובילה ליציאת צה"ל מלבנון בשנת 2000, ולאחרונה, תנועת "האנרכיסטים נגד הגדר"

הציבורי ועל השיח החברתי. פעולת התנועות החברתיות שהיא במהותה חוץ-ממסדית, פומבית וקולקטיבית, מצריכה דפוסי פעולה ייחודיים השונים באופן מהותי מאלו המופעלים בהתמודדות עם פעולה של יחידים מול המערכת. האתגרים המרכזיים העומדים לפני צה"ל בהקשר זה הם למנוע את העצמתו וליבוי של הדיון הציבורי שמייצרות התנועות החברתיות, להגביל כמה שניתן את פומביות הדיון בנושאים שבהם צה"ל מעדיף לדון באופן פנימי ולצמצם את הפגיעה באוטונומיה שלו. לשם כך הוצעו במאמר כמה כיווני פעולה.

ראשית, גיבוש מדיניות תקשורתית אחודה וכוללת ביחס למחאה ולפעולה של התנועות שתאפשר לצה"ל להשמיע את עמדותיו ולהסביר את מדיניותו באופן פומבי (למול הטענות המועלות כלפיו), מבלי ללבות את הדיון הציבורי, תוך בקרה ושליטה ממשיות יותר על הנושאים שיועמדו לדיון פומבי. **שנית, בחינה עניינית ובכל מקרה לגופו של היענות לתביעות שמציבות התנועות לפני צה"ל.** היענות לתביעות עלולה אמנם לפגוע באוטונומיה של צה"ל בקבלת החלטות ובקביעת מדיניות, וכן לפגוע בדימוי שלו כגוף בעל אוטונומיה גבוהה; מצד שני, היא עשויה למנוע פעולה של התנועות בזירות ובערוצים מחוץ לצה"ל (בתקשורת, בבג"ץ, בכנסת) שתכפה על צה"ל פעולה הנוגדת את צרכיו, או תיצור דימוי שלו כנגרר ומגיב ללחצים. בנוסף, כשתביעות אלו תואמות את צרכי צה"ל, היענות או התחשבות בהן עשויה לתרום להתייעלותו של צה"ל ואף ליצור דימוי שלו כגוף הפועל ומקבל החלטות באופן ענייני ושקול. **שלישית, ניתן גם לבחון את שיתופם של חברי התנועות בתהליכים רלוונטיים המתקיימים בצה"ל.** דפוס פעולה זה מצריך יצירת איזון כך ששיתוף חברי התנועות ימתן את פעולת התנועות (ימנע פעולה בזירות אחרות ויצמצם את פומביותה) מבלי לפגוע יתר על המידה באוטונומיה של צה"ל ובמרחב הפעולה שלו.

בשנים האחרונות הופך אתגר של התמודדות עם הפעולה של התנועות החברתיות למורכב יותר. ריבוי התנועות החברתיות וריבוי הערכים והאינטרסים העומדים בבסיס פעולתן הופכים את הפעולה החברתית גם למבוזרת יותר - מחאה הלוכשת צורות שונות ומגוונות - הקמת אוהלי מחאה, עצומות, פרסום עדויות של חיילים באינטרנט, הפגנות, אוהלי מחאה, סרבנות, צעדות ועוד (כפי שבא לידי ביטוי באופן בולט במיוחד בפעולתן של תנועות והתארגנויות נגד תוכנית ההתנתקות ובפעולה החברתית שהתפתחה בעקבות מלחמת לבנון השנייה). במחקר זה קשה לאמוד באופן מלא את מידת ההשפעה של מחאה בעלת אופי מבוזר על השיח הציבורי. מצד אחד, נראה כי מחאה מבוזרת היא בעלת עוצמה פחותה ממחאה המובלת על-ידי תנועות גדולות (דוגמת "שלום עכשיו" ו"גוש אמונים") שמוצאת את ביטויה בהפגנות ענק. מצד אחר, המחאה המבוזרת נרחבת יותר ומגיעה באופנים שונים להיקף ולמגוון רחבים יותר של אנשים.

מלבד ההתמודדות עם דפוסי הפעולה הייחודיים של התנועות

ניתוח השדה החברתי-תרבותי של שרות המילואים בישראל. ממד"ה, צה"ל.

הערות שוליים

- 3 בספרות נהוג המושג "תנועות חברתיות חדשות" (NSM) לתיאור התנועות שלאחר מלחה"ע השנייה, על מנת להבחין אותן מן התנועות של סוף המאה ה-19 - ראשית המאה ה-20, שהיו ברובן תנועות פועלים.
- 4 לפירוט כרונולוגי של תנועות חברתיות בעלות רלוונטיות לצה"ל מאז הקמת המדינה, ראו נספח 1.
- 5 דוגמה מאולתרת יותר להתארגנות שבחברה לפעול בדרכים אלימות הייתה ה"מחזרת היהודית" מראשית שנות ה-80, אשר הספיקה לבצע מספר התנקשויות בטרם פירקו אותה כוחות הביטחון.
- 6 ליתר דיוק, מקרים נודדים של סרבנות סלקטיבית התרחשו כבר לפני כן, כשהמקרה הידוע הוא של טור' גדי אלגזי משנת 1980 שהביא בעקבותיו גם לפסיקת בג"ץ השוללת סרבנות סלקטיבית, אך המקרה של "יש גבול" היה חסר תקדים מבחינת ההיקף ומאפייני הסרבנים.
- 7 השתמשנו כאן במונח "התארגנויות", להבדיל מ"תנועות חברתיות" משום שרוב התארגנויות ההורים לא הגיעו לרמת המיסוד של "תנועה חברתית".
- 8 פורום המג"דים והמח"טים החל את פעולתו כבר ב-1996. תנועה זו, כשונה מתנועות רבות אחרות העוברות תהליכי מיסוד ארוכים, הוקמה מלכתחילה כארגון בעל מוסדות פעילים, חלוקת תפקידים ומטרות מוגדרות (שר ואחרים 2000).
- 9 חוסר ההסכמה היה בעיקר לגבי האפקטיביות והלגיטימיות של הפעולות החברתיות השונות.
- 10 ניטוי מוחשי להיעדרה של מחלוקת אידאולוגית סביב נחיצות המלחמה ניתן למצוא בדבריו של דוד זונשיין, ממנהיגי תנועת "האומץ לסרב" שהוקמה בשנות העימות המוגבל. לדבריו: "המלחמה הזאת נראית מוצדקת... אין בה את העיוות המוסרי שישי בפעילות צה"ל בשטחים, "אומץ לסרב" לא הייתה קמה על המלחמה הזאת".
- 11 לתביעות אלו הצטרפו התנועה לאיכות השלטון והתארגנות של הורים שכולים.
- 12 בשיטה זו חוקקו, למשל, חוקים "ירוקים" וגם חוקים לתגמול אנשי מילואים.
- 13 כך, לדוגמה, תנועת התעוררות השתמשה בשירותי המשרד לייעוץ אסטרטגי בניהולו של אייל ארד.

נתפסת כמי שתרמה באופן משמעותי לשינוי תוואי גדר ההפרדה באזור כפר בילעין. דוגמאות אלו מעידות על השינויים המתרחשים במרחב הפעולה החברתית בישראל ובדפוסי ההשפעה ובמוקדיה, כחלק מהסביבה החברתית שבה פועל צה"ל בשנים האחרונות.

ביבליוגרפיה

- אלגזי, ג' (2004) להקשיב לקול הסירוב. בתוך חנין, ד', ספרד, מ' ורוטברד, ש' (עורכים). **מושפטי הסרבנים**. תל אביב: הוצאת "בבל".
- אפשטיין, א' (1999) המאבק על הלגיטימציה: התפתחות הסרבנות המצפונית בישראל מהקמת המדינה ועד למלחמת לבנון. **סוציולוגיה ישראלית** א (2), 354-319.
- בן-אליעזר, א' (1999), האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. **סוציולוגיה ישראלית** ב (1), 97-51.
- גוטליב, א' (1995), ערכים חברתיים, תהליך השלום והמחויבות לשרת בצה"ל: פרספקטיבה אחרת. ממד"ה, צה"ל.
- זרון, ג' לבל, א' (2000), ארגון מתגונן: מערכת הביטחון נגד הורים שכולים. **פילימ** ט', 411-369.
- פיגה, מ' (1995) **תנועות חברתיות. הגמוניה ומיתוס פוליטי: בחינה משווה של האידאולוגיות של גוש אמונים ושולם עכשיו**. חיבור לשם קבלת תואר ד"ר לפילוסופיה. האוני' העברית הר הצופים.
- קימרלינג, ב' (2001). **קץ שלטון האחוסלים**. ירושלים: "כתר".
- רטנר, ד' ושבטי-פרדקין, מ' (2005) בין המלחמה על הבית' לחייל במחסום: צה"ל בעיתונות בתקופת העימות המוגבל. ממד"ה, צה"ל.
- שבטי, מ' (2007) צה"ל, ההתנתקות והחברה הישראלית. ממד"ה, צה"ל.
- שבטי-פרדקין, מ' (2002). תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה הישראלית. ממד"ה, צה"ל.
- שר, י' ושבטי-פרדקין, מ' (2002) מילואים, צבא וחברה -

- 14 בהקשר זה בלטה תגובת הרמטכ"ל דאז, שאול מופז, שטען בדיון בוועדת החוץ והביטחון כי "אם יתברר שמאחורי התופעה הזאת יש קמפיין אידאולוגי, אני רואה בכך לא רק סרבנות אלא המרדה". בנוסף, כתב "הארץ", עמוס הראל, טען כי בכירים אחרים במטכ"ל שדיברו לא לייחוס (במאמר שעליו מתנוסס צילום של סגן הרמטכ"ל), היו בוטים יותר ממופז, וטענו כי פוליטיקאים מהשמאל מייעצים לאנשי המילואים הסרבנים, מממנים את המודעות שפורסמו ומרכזים את פעילותם (עמוס הראל, "הארץ" 3 בפברואר 2002).
- 15 לדוגמה, באחד הראיונות טען קצין בכיר כי "חלק מהם לא שירת ולא משרת בשטחים".
- 16 כפי שבא לידי ביטוי בניקורת הקשה שעלתה מטעם פוליטיקאים מהשמאל על דברי הרמטכ"ל שטען כי מאחורי הסרבנות המאורגנת עומד קמפיין אידאולוגי. כתגובה לכך טען, למשל, חבר הכנסת אבשלום וילן ממר"צ שהרמטכ"ל "נכנס להיסטוריה מיותרת ותפקד בפרשה כמו פוליטיקאי".
- 17 קימרלינג (1992) אף טוען כי הפיצול הנ"ל היה אחד ממקורות העוצמה של המדינה אשר השכיחה מאז 1967 לנתב את דרכה בין שתי התרבויות הפוליטיות, להרחיב את תחומי פעילותה והשפעתה מבלי להיכנע לפרדוקס המדינית של אף לא אחת מהן.
- 18 בולטת מן התקופה האחרונה היא תנועת "פרופיל חדש" הפועלת באופן ממוקד כדי לתמוך בסרבני המצפון ולסייע להם בפעולת הסירוב.
- 19 מתוך עצומה של תנועת "האומץ לסרב" שהתפרסמה בינואר 2002.
- 20 בשונה מכך, במלחמת לבנון השנייה שבה הייתה הסכמה חברתית רחבה ביחס לנחיצות הפעולה הצבאית, הייתה גם נכונות חברתית לקבל את מחיר הנפגעים. דיון ציבורי בנושא התעורר רק בימיה האחרונים של המלחמה כאשר עלתה אופציה של פתרון מדיני להפסקת הלחימה - הפסקת האש (מתוך ניתוח הדיון הציבורי בזמן מלחמת לבנון השנייה, ענף מחקר, ממד"ה).
- 21 כמו במקרה של ניר גלילי ובג"ץ דנה מועד.
- 22 למשל, "התנועה להגינות שלטונית" אשר הגישה בג"ץ נגד מינוי עוזי דיין למל"ל בעודו לובש מדים.
- 23 אחוס"לים = אשכנזים, חילונים, ותיקים, סוציאליסטים ולאומיים. כמובן, אין לראות בקבוצה זו קבוצה סגורה בעלת גבולות חדים ובלתי-עבירים לחלוטין ("שדירה"), אולם זוהי קבוצה השומרת לאורך השנים על גבולות יציבים למדי, ולכן ניתן לראות בה קבוצה חברתית נפרדת.
- 24 משנות ה-80 ניתן לראות ערעור על לגיטימיות הקשר ה"מובן מאליו" בין המעמד הבינוני לבין יוקרה ומשאבים בחברה הישראלית כשהגורמים העיקריים לכך הם הפיכת המערכת הפוליטית למפוצלת יותר ועלייתה של "פוליטיקה של זהויות", כאשר קבוצות פריפריאליות החלו להתקרב יותר ויותר למוקדי הכוח הפוליטיים ולהשיג משאבים חומריים וסמליים עבור קבוצותיהם בהתבסס על זהותם המובחנת. תגובות נוספות נרשמו במישור הפוליטי: הקמת מפלגת שינוי במתכונתה החדשה, התארגנות רשימת "ישראל אחרת" ובמישור המשפטי: בג"צים למען השוואת נטל השירות וב"מרד הסטודנטים" בשנת 1996 (קימרלינג, 1998).
- 25 תגובות נוספות לשחיקה במעמדו של המעמד הבינוני בישראל היו במישור הפוליטי: הקמת מפלגת שינוי במתכונתה החדשה, התארגנות רשימת "ישראל אחרת" ובמישור המשפטי: בג"צים למען השוואת נטל השירות וב"מרד הסטודנטים" בשנת 1996.
- 26 בסקר שערך המכון הישראלי לדמוקרטיה בדצמבר 2003 נמצא כי 23% מהציבור היהודי בישראל חושבים שמותר לסרב פקודה לשרת בשטחים או לפנות מתיישבים ("הארץ", 25 בדצמבר 2003). בסקר אחר נמצא כי כשליש מבני הנוער בישראל סבורים שהסירוב לשרת בשטחים הוא לגיטימי ("מעריב", 18 בדצמבר 2003).